TERMIN, TUSHUNCHA VA TILLARARO SEMANTIK EKVIVALENTLIK MUNOSABATI

Alisherova Shahnoza Asqarovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada termin, tushuncha va tillararo semantik ekvivalentlikning o'zaro munosabati zamonaviy terminologiya va tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Termin maxsus bilim sohasidagi tushunchaning lisoniy ifodasi, tushuncha esa obyekt va hodisalarning muhim belgilarini umumlashtiruvchi bilim birligi sifatida talqin etiladi. Tillararo semantik ekvivalentlik terminlarning tashqi shakliy o'xshashligiga emas, balki ularning ta'rifi, tushuncha hajmi, mazmuniy belgilari, sohaviy mansubligi va kommunikativ vazifasi mosligiga asoslanishi ko'rsatib beriladi. Tadqiqotda to'liq, qisman va nol ekvivalentlik holatlari ajratilib, termin tanlashda definitsion tahlil, komponent tahlili, konseptual tizimdagi o'rin va kontekstual qo'llanishni birgalikda tekshirish zarurligi asoslanadi. O'zbek terminologiyasining ichki imkoniyatlari, o'zlashma terminlar va milliy muqobillar o'rtasidagi nisbat ham semantik ekvivalentlik mezonlari bilan bog'liq holda yoritiladi.

Kalit so'zlar: termin, tushuncha, terminologiya, semantika, ekvivalentlik, tillararo ekvivalentlik, definitsiya, konseptual tizim, tarjima, terminologik muqobil.

KIRISH

Ilm-fan, texnologiya, huquq, tibbiyot, iqtisodiyot va boshqa maxsus sohalarda bilim almashinuvi tobora ko'proq tillararo shaklda amalga oshmoqda. Bunday sharoitda terminning faqat lug'aviy ma'nosini bilish yetarli emas: tarjimon, terminolog yoki soha mutaxassisi termin ortida turgan tushunchaning mazmunini, uning boshqa tushunchalar bilan munosabatini va muayyan fan tizimidagi o'rnini ham aniqlashi lozim. ISO 1087:2019 terminologiya ishining asosiy birliklarini belgilab, terminologik faoliyatda tushuncha, ta'rif va belgilash vositalarini farqlash zarurligini ko'rsatadi. ISO 704:2022 esa obyekt, tushuncha, definitsiya va nomlash o'rtasidagi bog'lanishni terminologik tizimni tuzishning markaziy tamoyillaridan biri sifatida qaraydi. Shu sababli tillararo semantik ekvivalentlikni oddiy "bir so'zga bir so'z" tamoyili bilan cheklash ilmiy jihatdan to'liq emas; ekvivalentlik ikki til birliklari vositasida ayni yoki juda yaqin konseptual mazmunning ifodalanish darajasini anglatadi.

O'zbek terminologiyasida ham terminlarning tarixiy qatlamlari, o'zlashmalar, kalkalar, milliy muqobillar va yangi yasalmalarning parallel qo'llanishi bir terminning turli shakllarda ifodalanishiga yoki aksincha, bir shaklning turli sohalarda har xil tushunchalarni anglatishiga sabab bo'ladi. H. Dadaboyev o'zbek terminologik tizimining leksik-semantik xususiyatlari va o'zlashma qatlamlarini izohlab, terminlarning soha doirasida tizimli xarakter kasb etishini ta'kidlaydi. O.X. Kadirova va Z.Z. Kadirova terminologiyaning tarixiy shakllanishini davrlar kesimida yoritadi. R. Mamatkulova esa "so'z", "termin" va "atama" tushunchalarining umumiy hamda farqli tomonlarini ko'rsatib, maxsus leksikaning semantik chegaralarini aniqlash zarurligiga e'tibor qaratadi. Mazkur maqolaning maqsadi termin va tushuncha o'rtasidagi munosabatni aniqlashtirish, tillararo semantik ekvivalentlikni baholash mezonlarini tizimlashtirish hamda o'zbek tiliga termin tarjimasida yuzaga keladigan asosiy semantik holatlarni ilmiy asosda tavsiflashdan iborat.

Termin tilning oddiy nominativ birligi bilan bir xil bo'lmagan, muayyan bilim sohasida maxsus tushunchani nomlash uchun barqarorlashgan lisoniy birlikdir. U bir so'zdan, so'z birikmasidan, qisqartmadan yoki ayrim hollarda ramziy belgidan iborat bo'lishi mumkin. Termin uchun asosiy talab

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

uning maxsus soha ichida muayyan tushunchaga bog‘langanligi, definitsiya orqali aniqlashtirilishi va terminotizimdagi boshqa birliklar bilan munosabatga kirishishidir. Tushuncha esa bevosita so‘zning o‘zi emas, balki real yoki abstrakt obyektlar haqidagi umumlashtirilgan bilim mazmunidir. Shu jihatdan termin va tushuncha o‘rtasidagi aloqa “nom – mazmun” munosabatiga yaqin bo‘lsa-da, u sodda tenglik emas. Bitta tushuncha bir tilning o‘zida sinonimik terminlar bilan ifodalanishi, turli davrlarda boshqa nom olishi yoki standartlashtirish natijasida bir variant bilan almashtirilishi mumkin. Aksincha, bitta shakl turli sohalarda turli tushunchalarni nomlashi ham mumkin. Masalan, “model” termini tilshunoslik, matematika, muhandislik va sun’iy intellekt sohalarida umumiy semantik yadroga ega bo‘lsa-da, har bir sohada uning definitsiyasi va tushuncha hajmi bir xil emas. Demak, terminning ma’nosini aniqlashda uning shakliga emas, definitsiyasi va sohaviy kontekstiga tayanish zarur.

Terminologik ma’no umumtil leksik ma’nosidan ko‘ra tartibga solingan va tushunchalar tizimiga bog‘langan bo‘ladi. Maxsus sohada tushuncha boshqa tushunchalar bilan jins–tur, butun–qism, sabab–natija, jarayon–natija, obyekt–xususiyat kabi munosabatlarda mavjud bo‘ladi. Masalan, “fonema” tushunchasi tilshunoslikda “til birligi”, “segment”, “differensial belgi”, “allofon” kabi tushunchalar bilan tizimli bog‘langan. Agar boshqa tildagi birlik faqat lug‘atda “fonema” deb berilgani uchun ekvivalent deb qabul qilinsa-yu, uning ilmiy maktab yoki ta’lim an’anasidagi definitsiyasi boshqa chegaraga ega bo‘lsa, formal moslik semantik moslikni kafolatlamaydi. Shu bois ISO 704:2022 terminologik ishda tushunchalarni ajratish va ularning belgilari asosida definitsiya tuzishni markaziy vazifa deb belgilaydi. Bu tamoyil tillararo ekvivalentlikda ham qo‘llanadi: avval manba tildagi tushuncha aniqlanadi, keyin maqsad tilda ayni tushunchani ifodalovchi termin qidiriladi, shundan keyingina shakliy yoki uslubiy moslik baholanadi.

Tillararo semantik ekvivalentlik – ikki yoki undan ortiq tildagi terminlarning bir xil predmet sohasi doirasida mazmunan qanchalik mos kelishini ko‘rsatuvchi munosabatdir. Tarjimashunoslikda ekvivalentlik turli sathlarda o‘rganiladi. M. Baker va H. Jones ekvivalentlikni so‘z, so‘zdan yuqori birliklar, grammatika, matn, pragmatika va semiotika darajalarida ko‘rib chiqadi; terminologik tarjimada esa ayniqsa leksik-semantik, konseptual va pragmatik darajalar birgalikda muhimdir. J. Munday, S. Ramos Pinto va J. Blakesley tarjima nazariyalarida ekvivalentlikning mutlaq bir xillik emas, balki maqsad va kontekstga bog‘liq moslik ekanini ko‘rsatadi. Maxsus terminlarda bu fikr yanada qat’iylashadi: ekvivalent termin nafaqat umumiy mazmunni yetkazishi, balki tegishli sohada qabul qilingan tushunchani, uning chegaralarini va professional qo‘llanishini ham imkon qadar saqlashi kerak.

Semantik ekvivalentlikni baholashda birinchi mezon – definitsion moslikdir. Manba va maqsad tildagi terminlarning izohli yoki terminologik lug‘atlardagi ta’riflari solishtirilganda ularning asosiy tushuncha belgilari bir-biriga mos kelishi lozim. Ikkinchi mezon – tushuncha hajmi, ya’ni termin qamrab oladigan obyektlar sinfining kengligi. Ayrim tillarda bitta termin kengroq, boshqa tilda esa torroq tushunchani qamrab olishi mumkin. Uchinchi mezon – terminning konseptual tizimdagi o‘rni: uning yuqori turkum, quyi turlar va yondosh tushunchalar bilan aloqasi tekshiriladi. To‘rtinchi mezon – sohaviy va uslubiy maqom. Bir birlik ilmiy standartda qo‘llanadigan termin bo‘lishi, ikkinchisi esa ommabop yoki eskirgan variant bo‘lishi mumkin. Beshinchi mezon – kontekstual muvofiqlik: termin qanday fe’llar, sifatlar, birikmalar va tipik kollokatsiyalar bilan kelishi ham tarjima ekvivalentligini belgilaydi. Oltinchi mezon – normativ barqarorlik, ya’ni terminning standart, rasmiy hujjat, lug‘at yoki mutaxassislar amaliyotida qanchalik mustahkamlanganligi.

1-jadval. Tillararo semantik ekvivalentlikning asosiy darajalari

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Daraja	Semantik tavsif	Misol va izoh
To‘liq ekvivalentlik	Ikki tildagi terminlar bir xil yoki deyarli bir xil definitsiya, tushuncha hajmi va sohaviy vazifaga ega.	phoneme – fonema; terminologik an’ana mos kelganda.
Qisman ekvivalentlik	Asosiy semantik yadro mos, biroq tushuncha hajmi, ayrim belgilar, register yoki qo‘llanish doirasida farq mavjud.	privacy – maxfiylik / shaxsiy hayot daxlsizligi; kontekstga ko‘ra tanlanadi.
Funksional-deskriptiv muqobillik	Maqsad tilda tayyor termin yo‘q yoki yetarli barqarorlashmagan; tushuncha izohiy birikma orqali beriladi.	yangi texnologik yoki huquqiy tushunchalarda tavsifiy muqobil qo‘llanishi mumkin.
Nol ekvivalentlik	Maqsad tilning terminotizimida tegishli tushunchani nomlaydigan tayyor birlik mavjud emas.	transliteratsiya, kalka, yangi termin yaratish yoki izohli tarjima talab etiladi.

Jadvaldagi tasnif shuni ko‘rsatadiki, termin tarjimasida “ekvivalent bor yoki yo‘q” tarzidagi ikki qiymatli yondashuv yetarli emas. To‘liq ekvivalentlik ko‘proq xalqaro standartlashgan ilmiy terminlarda kuzatiladi. “Fonema – phoneme”, “morfema – morpheme”, “algoritm – algorithm” kabi juftliklarda tushuncha yadrosi va sohaviy vazifa odatda yuqori darajada mos keladi. Biroq bu turdagi misollarda ham real matnda terminning birikuvchanligi va qo‘llanish normalari tekshirilishi kerak. Qisman ekvivalentlikda esa tarjimon tushuncha chegaralaridagi farqni hisobga olishi lozim. Masalan, ingliz tilidagi “privacy” termini huquq, axborot xavfsizligi va kundalik kommunikatsiyada bir xil hajmda ishlatilmaydi; o‘zbek tilida “maxfiylik”, “shaxsiy hayot daxlsizligi”, “shaxsga doir ma’lumotlarning himoyasi” kabi muqobillar kontekstga qarab tanlanadi. Shunday vaziyatda lug‘aviy shakl emas, soha definitsiyasi hal qiluvchi omil bo‘ladi.

Nol ekvivalentlik ayniqsa yangi fan-texnika tushunchalari paydo bo‘lganda yuzaga keladi. Bunday holatda til mavjud so‘z yasash imkoniyatlaridan foydalanishi, boshqa tildan o‘zlashtirishi, kalkalashi yoki tushunchani tavsifiy birikma bilan ifodalashi mumkin. O‘zbek terminologiyasida raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, biotexnologiya va xalqaro huquq sohalarida bu jarayon faol kuzatiladi. Yangi birlikni qabul qilishda uch mezon birgalikda ko‘zda tutilishi maqsadga muvofiq: semantik aniqlik, tilning struktur me’yorlariga moslik va professional hamjamiyat tomonidan qabul qilinish ehtimoli. Faqat transliteratsiyaga tayanish milliy terminotizimda tushuncha aloqalarini xira qilishi mumkin; faqat sun’iy milliylashtirish esa xalqaro muloqotdagi tanishlikni kamaytirishi ehtimol. Shuning uchun termin yaratish va tarjima qilish muvozanatli, tushuncha markazli yondashuvni talab qiladi.

Semantik ekvivalentlik masalasida “termin – tushuncha – definitsiya” uchligi alohida ahamiyatga ega. Definitsiya tushunchaning barcha tasodifiy xususiyatlarini emas, uni yondosh tushunchalardan ajratadigan zarur belgilarni ifodalaydi. Tillararo tahlilda ikki terminning definitsiyasi komponentlarga ajratilib, ularning umumiy va farqli semalari aniqlansa, ekvivalentlik darajasi ancha ishonchli belgilanadi. Masalan, texnik terminning bir tildagi ta’rifi “jarayon”ni, ikkinchi tildagi ta’rifi “qurilma”ni markaziy belgi sifatida ko‘rsatsa, shakliy o‘xshashlikka qaramay ular ekvivalent bo‘la olmaydi. Xuddi shuningdek, bir tilda termin umumiy tur nomini, boshqa tilda esa uning quyi turini anglatsa, tarjimada

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

semantik torayish yoki kengayish sodir bo'ladi. Bunday xatolar ilmiy matnda faktik xatoga teng oqibat keltirib chiqarishi mumkin, chunki termin mazmuni bevosita ilmiy tushunchani ifodalaydi.

Terminologik sinonimiya ham tillararo ekvivalentlikni murakkablashtiradigan omillardan biridir. O'zbek tilida o'zlashma va milliy shakl, eski va yangi variant, rasmiy va amaliy variant parallel qo'llanishi mumkin. Masalan, xalqaro birlikning o'zlashgan shakli mutaxassislar orasida barqaror bo'lsa, uning so'zma-so'z kalkasi tabiiy bo'lmasligi mumkin; aksincha, o'zbekcha muqobil normativ hujjatlar va darsliklarda mustahkamlangan bo'lsa, ortiqcha xorijiy shakl terminologik izchillikni buzadi. H. Dadaboyev va zamonaviy o'zbek terminologiyasi bo'yicha tadqiqotlarda o'zlashma terminlarning til tizimiga moslashishi, milliy vositalar hisobiga yangi terminlar yasalishi va terminologik me'yorning doimiy ravishda takomillashib borishi qayd etiladi. A. Madvaliyev va hammualliflar tuzgan ijtimoiy-siyosiy terminlar lug'ati ham terminlarni izohlashda soha doirasidagi ma'noni ajratish, ko'p ma'noli birlikning aynan terminologik mazmunini berish zarurligini amaliy jihatdan namoyon etadi. Tillararo ekvivalentlikni aniqlashning samarali usuli korpus va kontekst tahlilini definitsion tahlil bilan birlashtirishdir. Lug'at terminning normativ ma'nosini ko'rsatadi, real soha matnlari esa uning qanday birikmalarda, qaysi grammatik modellarda va qanday kommunikativ vazifalarda ishlatilishini ochib beradi. Masalan, ikki termin lug'atda bir-birining tarjimasi sifatida ko'rsatilgan bo'lsa ham, ulardan biri faqat nazariy matnlarda, ikkinchisi esa amaliy standartlarda faol ishlatilishi mumkin. Bunday farq tarjima sifatiga bevosita ta'sir etadi. Terminologik bazalarni yaratishda ham har bir yozuv faqat "manba termin – tarjima" juftligidan iborat bo'lmasligi kerak; unda definitsiya, soha, kontekst, manba, grammatik xususiyat, maqbul va nomaqbul variantlar, sinonimlar hamda tushunchalararo munosabatlar qayd etilishi lozim. S. Li va W. Hope tahriridagi termin tarjimasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda ham terminologiya boshqaruvi mikro darajadagi tarjima qarorlarini makro darajadagi konseptual va institutsional me'yorlar bilan bog'lash zarurligi ta'kidlanadi.

Semantik ekvivalentlikda milliy-madaniy komponent ham butunlay inkor etilmaydi. Fan va texnikaning ko'plab terminlari universallikka intilsa-da, huquq, davlat boshqaruvi, ta'lim, ijtimoiy munosabatlar, an'anaviy madaniyat singari sohalarda tushunchalarning institutsional mazmuni mamlakat va tilga qarab farqlanishi mumkin. Bunday terminlarda tashqi jihatdan eng yaqin so'z avtomatik ravishda to'liq ekvivalent bo'lib qolmaydi. Tarjimon maqsad tilidagi institut, huquqiy norma yoki madaniy model bilan manba tildagi tushuncha o'rtasidagi farqni aniqlashi kerak. Zarur holatda izoh, aniqlovchi komponent yoki terminning asl shaklini saqlash yechimi qo'llanadi. Shunday qilib, tillararo semantik ekvivalentlik faqat lingvistik hodisa emas, balki bilim tizimlari va sohaviy tajribaning o'zaro moslashuvi hamdir.

Terminologik tarjima uchun amaliy algoritm quyidagi mantiqqa tayangan holda tashkil etilishi mumkin: avvalo terminning predmet sohasi aniqlanadi; keyin manba tildagi ishonchli definitsiya topiladi; definitsiyadan tushunchaning muhim belgilari ajratiladi; tushunchaning yuqori va quyi turkumlar bilan munosabati tekshiriladi; maqsad tildagi nomzod terminlarning definitsiyasi va real qo'llanishi solishtiriladi; shundan so'ng to'liq, qisman yoki nol ekvivalentlik darajasi belgilanadi. Agar tayyor ekvivalent mavjud bo'lmasa, termin yaratish strategiyasi tanlanadi va yangi variant soha mutaxassisi tomonidan tekshiriladi. Ushbu ketma-ketlik terminologik izchillikni oshiradi, ayniqsa katta hajmdagi ilmiy matnlar, standartlar, darsliklar, texnik hujjatlar va ko'p tilli ma'lumotlar bazasida bir tushunchaning turlicha tarjima qilinishi xavfini kamaytiradi.

XULOSA

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Termin, tushuncha va tillararo semantik ekvivalentlik o‘zaro uzviy bog‘langan, biroq bir-biriga tenglashtirib bo‘lmaydigan kategoriyalardir. Termin – maxsus tushunchaning tildagi nomi, tushuncha – ma’lum bilim sohasidagi obyekt yoki hodisaning muhim belgilarini umumlashtiruvchi konseptual birlik, semantik ekvivalentlik esa turli tillardagi terminlarning ayni yoki yaqin tushunchani qanchalik mos ifodalashini ko‘rsatuvchi munosabatdir. Shu sababli termin tarjimasida birinchi navbatda so‘z shakli emas, tushuncha mazmuni, definitsiya, tushuncha hajmi, terminotizimdagi o‘rin va kontekstual vazifa tekshirilishi kerak. To‘liq ekvivalentlik ilmiy va xalqaro standartlashgan terminlarda nisbatan ko‘p uchrasa, qisman ekvivalentlik va nol ekvivalentlik yangi, milliy-institutsional yoki madaniy jihatdan xos tushunchalarda keng tarqaladi. O‘zbek terminologiyasini rivojlantirishda ham xalqaro terminologik tajriba bilan milliy tilning so‘z yasash va ma’no ifodalash imkoniyatlarini uyg‘unlashtirish, parallel variantlar orasida semantik jihatdan eng aniq va normativ shaklni tanlash muhimdir. Demak, terminologik tarjimaning sifat mezoni so‘zma-so‘z yaqinlik emas, balki tushunchaviy aniqlik, tizimlilik va soha kommunikatsiyasida bir xil mazmunni barqaror yetkazish qobiliyatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. ISO 1087:2019. Terminology work and terminology science — Vocabulary. — 2nd ed. — Geneva: International Organization for Standardization, 2019. — 38 p.
2. ISO 704:2022. Terminology work — Principles and methods. — 4th ed. — Geneva: International Organization for Standardization, 2022. — 80 p.
3. Baker M., Jones H. In Other Words: A Coursebook on Translation. — 4th ed. — London; New York: Routledge, 2025. — 410 p.
4. Munday J., Ramos Pinto S., Blakesley J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. — 5th ed. — London; New York: Routledge, 2022. — 336 p.
5. Li S., Hope W. (eds.). Terminology Translation in Chinese Contexts: Theory and Practice. — London; New York: Routledge, 2021. — 278 p.
6. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. — 136 b.
7. Kadirova O.X., Kadirova Z.Z. O‘zbek terminologiyasi: o‘quv qo‘llanma. — Termiz: TerDU, 2022. — 156 b.
8. Madvaliyev A., Mahkamov N., Ko‘chimov Sh., Mirahmedova Z., Saidno‘monov A. Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug‘ati. — Toshkent: SAHHOF, 2021. — 304 b.
9. Mamatkulova R. So‘z, termin va atama tushunchalari, ularning o‘ziga xos semantik xususiyatlari // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. — 2023. — Vol. 3, No. 5. — B. 1084–1088.
10. Suxanberdiyeva S. O‘zbek terminologiyasining leksik-genetik xususiyatlari // Journal of Integrated Education and Research. — 2022. — Vol. 1, No. 2. — B. 163–166.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.